

Карпенко Р. В.,
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПОДІЯННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНИМИ

FORENSIC CHARACTERIZATION OF PHYSICAL INJURY, COMMITTED BY JUVENILES

Висвітлено особливості криміналістичної характеристики злочинів, вчинених неповнолітніми, виокремлено та розглянуто основні її елементи та кореляційні зв'язки між ними, аналіз яких дозволяє оптимально визначити напрями розслідування цих злочинів. Сформовано структуру криміналістичної характеристики тілесних ушкоджень, завданих неповнолітніми, включаючи такі елементи: особа злочинця; особа потерпілого; мотив; способи підготовки, учинення та приховування; час, місце та обставини; слідова картина злочину.

Ключові слова: криміналістична характеристика, тілесні ушкодження, аналіз елементів криміналістичної характеристики, розслідування злочинів, учинених неповнолітніми.

Рассмотрены особенности криминалистической характеристики преступлений, совершенных несовершеннолетними, выделены и рассмотрены основные ее элементы и корреляционные связи между ними, анализ которых дает возможность оптимально определить направления расследования данных преступлений. Сформирована структура криминалистической характеристики телесных повреждений, совершенных несовершеннолетними, включив в нее следующие элементы: личность преступника; личность потерпевшего; мотив; способы подготовки, совершения и сокрытия; время, место и обстановка; следственная картина преступления.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, телесные повреждения, анализ элементов криминалистической характеристики, пути оптимизации расследования, совершенных несовершеннолетними.

The peculiarities of criminological characteristics of crimes committed by juveniles, identified and discussed the basic elements and correlations between them, the analysis of which allows to optimally determine the direction of the investigation of these crimes. Formed the structure of the criminalistic characteristics of the injuries committed by minors include the following elements: personality of the offender; the identity of the victim; motive; the ways of preparation, Commission and concealment; the time, place and situation; trace picture of the crime.

Key words: criminalistics characteristics, injuries, analysis of elements of criminalistics characteristics; optimization of the investigation committed by juveniles.

Постановка проблеми. Реалії сьогодення свідчать про гостру потребу в якісній та ефективній протидії злочинності, у тому числі злочинності неповнолітніх. Доведено, що протидія будь-якому виду злочинності передбачає вжиття комплексу заходів, серед яких суттєве значення має якісне розслідування злочинів.

Злочини, вчинені неповнолітніми, мають низку відмінних особливостей, не враховувати які означає не забезпечувати цілеспрямованого та диференційованого підходу до протидії їм. Визначення оптимальних напрямів розслідування та шляхів запобігання таким злочинам сприятиме аналіз основних елементів їх криміналістичної характеристики, а також кореляційних взаємозв'язків між ними. Отже, чітке розуміння сутності та змісту криміналістичної характеристики злочинів, вчинених неповнолітніми, має не лише теоретичне значення, а й практичне спрямування, що свідчить про нагальну потребу в детальному розгляді цього питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема криміналістичної характеристики злочинів постійно перебуває в центрі уваги науковців. Більшість вчених-криміналістів, зокрема В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.К. Весельський, І.О. Возгірін, В.К. Гавло, І.Ф. Герасимов, В.Г. Гончаренко, Л.Я. Драпкін,

А.В. Іщенко, Н.С. Карпов, Н.І. Клименко, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, Г.А. Матусовський, С.П. Мітрічев, В.О. Образцов, М.В. Салтєвський, М.О. Селіванов, В.Г. Танасевич слушно вказують на важливість дослідження цієї наукової категорії.

Метою дослідження є висвітлення особливостей криміналістичної характеристики злочинів, вчинених неповнолітніми, практичного значення аналізу її основних елементів та кореляційних зв'язків між ними.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на значення криміналістичної характеристики для практики й створенні окремих методик розслідування, зазначений термін набув поширення в юридичній літературі. Складно знайти студию з криміналістики, у якій не використовувався б зазначений термін. Поняття «характеристика» – це «опис, визначення істотних, характерних особливостей, ознак когось, чого-небудь [1; 2]. Криміналістична характеристика злочинів є елементом окремої криміналістичної методики. На наше переконання, якщо криміналістична характеристика виконує свою практичну (прагматичну) функцію, вона є частиною окремої криміналістичної методики, оскільки використовується в слідчій діяльності як інструмент, орієнтир

для забезпечення провадження досудового розслідування (сприяє висуненню слідчих версій, формуванню обставин, які підлягають установленню тощо).

Видається слушною позиція О. Н. Колесниченка й В. О. Коновалової, за якою криміналістична характеристика – це система відомостей (інформації) про криміналістично значущі ознаки злочинів даного виду, що відбиває закономірні зв'язки між ними та служить побудові й перевірці слідчих версій у розслідуванні конкретних злочинів [3, с. 16].

Пряхін Є.В. та інші автори зазначають, що криміналістична характеристика злочинів – це заснована на практиці правоохоронних органів і криміналістичних досліджень модель системи зведених відомостей про криміналістично значущі ознаки та види, групи або конкретного злочину, яка має на меті оптимізувати процес розкриття та розслідування злочину [4, с. 255].

На думку Г.А. Зоріна, криміналістична характеристика злочину повинна розглядатися як система сприятливих для розслідування даних і пов'язаних з ним обставин [5, с. 209]. Професор І.І. Когутич указав, що знання криміналістичних характеристик необхідне для організації швидкого, всебічного й об'єктивного провадження в кримінальних справах. Основне їх призначення полягає в тому, щоб інформувати слідчого про типові для певного виду чи групи злочинів ознаки [6, с. 546].

Варто погодитися з думкою А.Ф. Волобуєва про те, що одним із напрямів удосконалення криміналістичних методик розслідування злочинів є постійне відновлювання її внутрішньої структури з урахуванням сучасності [7, с. 3]. Адже динамічні процеси в суспільстві спонукають до нових форм формування особи правопорушника, способів підготовки, вчинення та приховування злочинів, відповідно до механізму слідоутворення тощо. Отже, методика розслідування окремих видів злочинів при її сталій структурі є динамічною системою в частині постійного вдосконалення поняття та змісту її структурних елементів, зокрема криміналістичної характеристики.

Розглядаючи загальні положень криміналістичної характеристики науковці по-різному підходять до визначення її структури, тобто до виділення та характеристики її елементів. Адже саме елементи й ознаки визначають те чи інше поняття. Детальний аналіз поглядів науковців на структуру криміналістичної характеристики викладено в підручнику з криміналістики, починаючи з появи цього терміна в науковому обігу й до сьогодні. [8, с. 361–365]. Не вдаючись до поглибленого аналізу наявних дискусій, спробуємо обґрунтувати власне бачення структури криміналістичної характеристики.

Шепітько В.Ю. до елементів криміналістичної характеристики відносить: 1) спосіб злочину; 2) місце й обстановку; 3) час учинення злочину; 4) знаряддя та засоби вчинення злочину; 5) предмет злочинного посягання; 6) особистість потерпілого (жертви); 7) особистість злочинця; 8) типові сліди

злочину [9, с. 318]. Автор намагається охопити більшість обставин, які характеризують злочин, а тому відбувається деталізація окремих його елементів. Увага акцентується на способі злочину, а також знаряддях і засобах його вчинення.

Зміст криміналістичної характеристики окремих видів злочинів, на думку деяких учених-криміналістів, не повинен зводитися лише до визначення та вичерпного переліку її елементів. Так, Л. А. Сергеев відзначав, що поряд з особливостями способів і слідів відповідних видів злочинів, обставин, що характеризують учасників злочинів та їх злочинні зв'язки, об'єктивну сторону, час, місце й обстановку вчинення злочину, об'єкт посягання та взаємозв'язок зазначених чинників, до криміналістичної характеристики можуть входити й інші її складники [10, с. 5]. Росинська О.Р. називає такі елементи криміналістичної характеристики: а) характеристика типових способів учинення та приховання злочинів даного виду та інших обставин злочину; б) відомості про коло осіб, серед яких треба шукати злочинця; в) характеристика типового потерпілого; г) опис типових обставин, що сприяли або перешкождали таким злочинам [11, с. 242].

Визначення складу елементів криміналістичної характеристики злочинів здійснюється на основі структури людської діяльності, зазначає В.В. Тіщенко, що охоплює суб'єкт, мету і мотиви, об'єкт (предмет), процес чи механізм (способи, знаряддя, засоби й ін.), результат [12, с. 60]. Возгрин І.А. вважає, що в кожного виду злочину повинен бути встановлений свій комплекс елементів криміналістичної характеристики, з визначенням їх закономірних кореляційних зв'язків і залежностей у вигляді кількісних показників [13, с. 27–28]. Бахін В.П. і Лук'янчиков Б. Є. погодилися з ним, оскільки «це найбільш типовий набір криміналістично значущих ознак, які покликані забезпечити службову функцію криміналістичної характеристики. Однак щодо окремих видів злочинів цей набір може видозмінюватися, тобто скорочуватись або розширюватись» [14, с. 42].

В юридичних джерелах під криміналістичною характеристикою розуміють систематизований опис даних про загальні, типові ознаки, обставини та інші характерні риси певного виду (групи) кримінальних правопорушень. При цьому науковці зазвичай виокремлюють як основні такі елементи криміналістичної характеристики: особа злочинця; способи та знаряддя вчинення злочину; обстановка вчинення кримінального правопорушення (відомості про час та місце його вчинення); слідова картина; особа потерпілого.

Особа злочинця є найбільш вагомою складовою всієї системи елементів у криміналістичній характеристиці. Власне, це той елемент, який «створює» всі обставини кримінально-каранної діяльності та перебуває в безпосередньому взаємозв'язку з іншими елементами криміналістичної характеристики [15, с. 221]. Особу злочинця, у тому числі неповнолітнього, характеризує наявність таких негативних чинників, які вирізняють її з-поміж інших законослухняних

громадян. Так, порівняно зі своїми однолітками неповнолітні злочинці мають низький культурний рівень, перекручене розуміння понять «товариство», «мужність», яскраво виражені антигромадські погляди, демонструють зневагу до створення матеріальних і моральних цінностей. Неповнолітні, які вчиняють суспільно-небезпечні діяння, часто виховуються в неповних або неблагополучних родинах, тікають з дому або залишені без нагляду батьків і педагогів навчальних закладів, вони ніде не працюють або перебиваються випадковими заробітками, перебувають на профілактичному обліку кримінальної міліції в справах дітей МВС України. Властиві неповнолітній особі прагнення до самоствердження, бажання бути лідером у групі, поєднані з обмеженими можливостями, можуть специфічно втілюватися в певному злочині. Так, вчинення злочинів проти особи часто супроводжується безглуздою жорстокістю, заподіянням жертві великої кількості тілесних ушкоджень. Інші категорії злочинів можуть супроводжуватися елементами демонстративності тощо (наприклад, написи на стінах).

Водночас слід зазначити, що неповнолітні правопорушники складають своєрідну типологічну групу, відрізняються від дорослих злочинців не лише характером і ступенем суспільної небезпечності вчинюваних злочинів, а й особливостями особи, яка характеризується недостатньою соціальною зрілістю, незавершеністю інтелектуально-вольового розвитку [16, с. 110]. Отримані результати дослідження стану злочинності неповнолітніх за 2009–2013 роки свідчать, що коефіцієнт злочинної активності неповнолітніх у віковій групі осіб 14–16 років майже втричі нижчий, ніж у неповнолітніх засуджених, яким виповнилося 16–18 років. Крім того, неповнолітні старшої вікової групи вчиняють більш тяжкі суспільно небезпечні діяння, ніж особи віком від 14 до 16 років [17, с. 214].

Спосіб вчинення злочину як елемент його криміналістичної характеристики мають ретельно вивчати на початковому етапі розслідування будь-якого виду злочину, у тому числі вчиненого неповнолітнім(ми), адже спосіб вчинення злочину та інформація про нього є основою для: виявлення взаємозв'язку між структурними елементами характеристики (спосіб – особа злочинця, спосіб – сліди тощо); побудови і висунення версій; планування розслідування; розробки особливостей тактики провадження слідчих (розшукових) дій; розробки криміналістичної профілактики злочинів.

У сучасній криміналістиці є майже загальновізнаним розуміння способу злочину як детермінованого об'єктивними та суб'єктивними чинниками комплексу дій суб'єкта з підготовки, вчинення та приховування злочину. Водночас таке повне структурне трактування коректне лише стосовно злочинів, які вчинюють обдумано. В інших випадках наявні два елементи в структурі способу злочину: підготовка та вчинення або вчинення і приховування, а у найпростіших випадках – лише спосіб вчинення злочину [18, с. 94].

Злочинам, вчиненим неповнолітніми, зазвичай не властива попередня підготовка, а також вжиття заходів з приховування слідів злочину. Це пояснюється тим, що значна кількість вчинених ними деліктів має ситуативний характер і зумовлена певними обставинами, а іноді й спонтанністю (наприклад, через відсутність охорони на об'єкті, перебування потерпілого у стані алкогольного сп'яніння тощо) [19, с. 39]. Відсутність попередньої підготовки впливає на вибір неповнолітніми знарядь вчинення злочину, якими найчастіше є побутові речі або предмети, підібрані ними поблизу місця події (складані ножі, каміння, порожні пляшки, металева арматура тощо). У випадку вчинення злочину групою неповнолітніх осіб або групою, до складу якої входять підлітки та дорослі особи, як правило, проводиться підготовка до нього: розподіл злочинних функцій, підшукування знарядь злочину, проведення розвідувальних (найчастіше мінімальних) дій, вибір механізму злочинного посягання, способу приховування злочину [20, с. 644].

Особливе практичне значення для розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми особами, має вивчення кореляційних зв'язків способу вчинення злочину з такими елементами криміналістичної характеристики, як час, місце, обстановка, в яких простежуються події злочину в усіх його послідовних фазах.

Час вчинення злочину як елемент його криміналістичної характеристики містить у собі фактичні відомості, що вказують на період вчинення злочину, інформація про який є одним із важливих елементів об'єктивної сторони злочину, що обов'язково підлягає встановленню та доведенню. Інформація про час вчинення злочину дозволяє конкретизувати злочин і сприяє його індивідуалізації. Безперечно, без встановлення часу вчинення злочину не може бути повної впевненості, що саме винна особа притягнута до відповідальності за певний злочин.

Переважну кількість злочинів неповнолітні вчиняють у другій половині дня й у темний час доби (що пояснюється бажаною анонімністю дій, недостатнім освітленням, більшою можливістю безперешкодно зникнути з місця події). Впливають на час вчинення злочину й особливості проведення дозвілля, оскільки значна частина неповнолітніх у першу половину дня зайнята в навчальних закладах, на роботі або відпочиває після нічних пригод.

Слід зазначити, що джерелами інформації про час вчинення злочинів є матеріальні та «ідеальні» відображення. Для встановлення інформації про час вчинення злочину, скоєного неповнолітньою особою, з «ідеальних» джерел найчастіше використовують допит (коли дані, отримані у результаті допиту, вказують на час вчинення злочину) або одночасний допит двох чи більше осіб (за наявності суперечностей стосовно часу вчинення злочину в їхніх показаннях), освідування (у разі з'ясування давності нанесення тілесних ушкоджень). Для вивчення матеріальних слідів злочину слідчий призначає потрібну експертизу, враховуючи обставини кримінального провадження.

Під місцем вчинення злочину слід розуміти ділянку місцевості або приміщення, в якому скоєно злочин. Як свідчать матеріали слідчої та прокурорської практики, основну кількість злочинів неповнолітні особи вчиняють безпосередньо в місці проживання, навчання чи роботи або в сусідніх районах. При цьому місце вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми певним чином пов'язане з їх категорією (видом). Зокрема, найпоширенішими місцями вчинення грабежів і розбійних нападів є під'їзди та двори, мікрорайони шкіл і училищ, приміщення гуртожитків. Крадіжки ж найчастіше здійснюються у приватних будинках, квартирах, кіосках, магазинах тощо.

Характер слідів, які залишають на місці вчинення злочину, залежить від способу вчинення злочину та інших обставин, що характеризують дії злочинців у цей момент. Загалом у криміналістичній характеристиці слідами є: матеріальні предмети або їх частини: труп, знаряддя зламу, недопалки, рідини, плями крові, зернини, частинки будь-якої речовини тощо; матеріальні копії: сліди пальців, взуття, розрубу, розтину тощо; ідеальні відображення: сліди пам'яті (уявні образи) [21, с. 141].

Так, за результатами дослідження особливостей розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми, та узагальнення практики розслідування цієї категорії злочинів. Д.А. Патрелюк дійшов висновку, що у 26% випадків фіксують сліди відображення, у 10% – залишені об'єкти, у 4% – сліди біологічного походження, в 1% – мікросліди [22, с. 45].

На вчинення злочинів неповнолітніми загалом вказують такі сліди: особливості слідів рук і взуття, зокрема їх розмір (за даними Є.Д. Лук'янчикова, на відрізок у 0,5 см поперек папілярних ліній у дітей віком 8–12 років – 12–13 ліній, у підлітків – 10–12 ліній, у дорослих – 9–10 ліній) [23, с. 23]; – залишені, викинуті, загублені особисті речі, за якими можна визначити вікову групу правопорушників (наприклад, обхватголови за шапочкою або розмір залишеної рукавички); сліди зубів на продуктах харчування, на виплюнутій жувальній гумці; невеликі розміри отворів, крізь які відбулося проникнення до приміщення; специфічні предмети посягання, викрадені з приміщення: солодощі, диски, плакати, іграшки тощо, тоді як більш цінні речі залишилися на своїх місцях (інколи саме аналіз предметів злочинного посягання, зокрема у разі крадіжок, дає змогу відразу після виявлення злочину висунути версію про те, що його вчинено неповнолітньою особою або за її участю тощо). Крім того, аналіз слідів на місці події інколи дозволяє припустити, що злочин вчинено особою у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння (про це може свідчити наявність специфічних предметів: шприців, пляшок з-під алкогольних напоїв тощо).

Слід також зауважити, що неповнолітні під час вчинення кримінального правопорушення або після його вчинення, як правило, вживають доволі елементарні заходи з приховування слідів злочинних дій, що зазвичай полягають у знищенні або маскуванні явних слідів злочину на одязі і тілі (замивання плям крові, чищення одягу, приховування викраденого майна у підвалах, на горищах, у новобудовах або зруйнованих будинках, лісопосадках тощо). Після вчиненого протиправного діяння вони намагаються якомога швидше зникнути з місця його вчинення. Іноді неповнолітні з метою відведення від себе підозри щодо причетності до злочину готують алібі, для чого заздалегідь звертаються до однолітків або інших знайомих осіб із проханням підтвердити факт їхнього перебування під час вчинення злочину в іншому місці.

Отже, зафіксувати слідову картину злочину, вчиненого неповнолітнім(ми), можна за допомогою проведення відповідних слідчих (розшукових) дій (огляду місця події, різних видів допиту тощо). Для швидкого та якісного розслідування будь-якого злочину, у тому числі вчиненого неповнолітньою особою, важливого значення набуває також криміналістичний аналіз особи потерпілого. Це пояснюється тим, що на початковому етапі розслідування злочину, зокрема й вчиненого неповнолітньою особою, доволі часто саме потерпіла особа виступає одним із основних джерел отримання інформації, використання якої сприяє швидкому його розкриттю. Ретельне вивчення особи потерпілого та його поведінки дозволяє висунути слідчі версії про особу, яка вчинила злочин, а також найповніше та найточніше виявити обставини, які сприяли його вчиненню. Потерпіла від злочину особа становить криміналістичний інтерес ще й тому, що є не лише джерелом доказової інформації (як суб'єкт, що повідомляє про обставини вчиненого злочину), а й фізичним об'єктом, який може мати на собі (тілі або одязі) або на речах, які є у неї, різні сліди, виявлення та криміналістичне дослідження яких дозволяє отримати інформацію, що сприятиме повному, всебічному та швидкому розслідуванню цього злочину.

Висновки та пропозиції. Все вищевикладене дозволяє сформулювати структуру криміналістичної характеристики тілесних ушкоджень, завданих неповнолітніми, включаючи такі елементи: особа злочинця; особа потерпілого; мотив; способи підготовки, учинення та приховування; час, місце та обстановка; слідова картина злочину.

Подальше дослідження розглянутої проблеми можна проводити в напрямку визначення змісту кожного з елементів криміналістичної характеристики тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, та кореляційних зв'язків між ними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : Сов. энциклопедия, 1973. – 846 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. Ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпін'я : Перун, 2001. – 1440 с.
3. Колесниченко А. Н. Криміналістическая характеристика преступлений : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Х. : Юрид. ин-т, 1985. – С. 16. (92)

4. Криміналістика: навчальний посібник / за заг. ед. Є.В. Пряхіна. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 540 с.
5. Зорин Г.А. Теоретические основы криминалистики. – Минск.: Амалфея, 2001. – 608 с.
6. Когутич І.І. Криміналістика: Курс лекцій. – К.: Атіка, 2009. – 888 с.
7. Волобуев А.Ф. Научные основы комплексной методики расследования корыстных преступлений в сфере предпринимательства: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. – Х., 2002. – 43 с.
8. Біленчук П. Д. Криміналістика. – 2-е вид., випр. і доп. / П.Д.Біленчук, К. Лисиченко, Н. І.Клименко. – К. : Атіка, 2001. – 544 с.
9. Шепитько В. Ю. Криминалистика: Курс лекций. – Х.: Одиссей, 2005. – 368 с.
10. Сергеев Л. А. Расследование и предупреждение хищений, совершаемых при производстве строительных работ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. А. Сергеев. – М., 1966. – 21 с.
11. Россинская Е. Р. Криминалистика. Вопросы и ответы: Учеб. пособие для вузов / Е. Р.Россинская. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 351 с.
12. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: Монографія / В. В.Тіщенко. –О. : Фенікс, 2007. – 260 с.
13. Возгрин И.А. Научные основы криминалистической методики расследования преступлений: курс лекций. В 4 ч. Ч. 4. СПб., 1993. – С. 22.
14. Бахін В. Склад і призначення криміналістичної характеристики злочинів / В. Бахін, Б. Лук'янчиков // Правн. часоп. Донецьк. ун-ту., 2000. –Вип. 1. – С. 42. (39-44)
15. Хоменко А.Н. Связь личности преступника, как элемента криминалистической характеристики преступлений с другими ее элементами / А.Н. Хоменко // Актуальные вопросы правоведения в период совершенствования социалистического общества. – Томск :Изд-во Томского ун-та, 1989. – С. 221–222.
16. Юзікова Н.С. Проблема кримінально-правового захисту інтересів неповнолітніх: монографія / Н.С. Юзікова. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1999. – 172 с.
17. Протидія злочинності неповнолітніх в Україні (теорія і практика) : наук.– практ. посіб. / [Попов Г.В., Мозгова В.А., Шевченко Я.М. та ін.]. – К. : Алерта, 2014. – 230 с.
18. Тіщенко В.В. Підготовка злочину як об'єкт криміналістичного дослідження / В.В. Тіщенко // Актуальні проблеми криміналістики : матер. міжн. наук.-прак. конф. – Харків :Гриф, 2003. – С. 90–96.
19. Луковников Г.Д. Особенности производства по делам о преступлениях, совершенных несовершеннолетними / Г.Д. Луковников // Совершенствование деятельности по раскрытию и расследованию преступлений, совершенных несовершеннолетними : сбор. науч.статей. – Ижевск : Ижевский филиал Нижегородской академии МВД России, 2008. – С. 39–44.
20. Криминалистика: учеб. для вузов / [Герасимов И.Ф., Драпкин Я.Л., Ищенко Е.П. и др.] ; под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. – М. : Высшая школа, 1999. – 672 с.
21. Салтєвський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М.В. Салтєвський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
22. Патрелюк Д.А. Розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми : навч. посібник / Д.А. Патрелюк. – Донецьк : ФОП «Лопатніков С.Г.», 2012. – 221 с.
23. Лук'янчиков Е.Д. Особенности расследования преступлений несовершеннолетних : учеб. пособ. / Е.Д. Лук'янчиков. – К. : Освіта, 1990. – 51 с.